

N.SEYİDOVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*
e-mail: nigarseyidova@bsu.edu.az

DOI:10.48652/c5368-5921-4753-e

Bakı Dövlət Universiteti

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

SEMANTİK DƏYİŞİKLİKLƏRİN FORMALARI*Açar sözlər: semantik dəyişiklik, metafora, metonimiya, sinekdoxa, məna genişlənməsi, məna daralması**Ключевые слова: семантическое изменение, метафора, метонимия, синекдоха, расширение значения, сужение значения**Key words: semantic change, metaphor, metonymy, synecdoche, semantic extension, semantic narrowing*

Dünyanın bütün dillərində baş verən semantik dəyişikliklər dilin inkişaf prosesi ilə bağlıdır. Ümumi dilçilik ədəbiyyatında sözlərdə baş verən semantik proseslərin təhlilinə aid çox sayda əsərlər yazılmışdır (3; 4; 6; 9; 10 və s.). Hansı dildə yazılmasından asılı olmayaraq, bu əsərləri nəzərdən keçirdikdə, məlum olur ki, sözlər dünyanın bütün dillərində semantik dəyişikliklərə məruz qalır. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ XIX yüzildə semantik dəyişiklikləri araşdıran tədqiqatçılar onları təsnif etmək və semantik dəyişmələrin müəyyən tiplərini fərqləndirmək zərurəti ilə qarşılaşmışdılar. Həmin dövrün dilçilik əsərlərində semantik dəyişmələrin təsnifinin müxtəlif prinsipləri irəli sürülürdü. Dünya dillərində baş verən semantik hadisələr ən çox məna daralması, məna genişlənməsi, mənada ümumiləşmə və ya konkretləşmə, metafora və metonimiya əsasında mənənin köçürülməsi, müsbət məna qazanılması, mənfi məna kəsb etməsi kimi təsnif edilir.

Linqvistik ədəbiyyatda semantik dəyişikliklər fərqli şəkildə təsnif olunsada, əsasən məna dəyişməsinin üç növü fərqləndirilir.

Semantik dəyişikliklərdən biri – mənənin köçürülməsi – həm leksikologiyada, həm də üslubiyyatda ətraflı araşdırılır. Bəkir Çobanzadə bu hadisəni “məna intiqalı” adlandırır. Məna köçürülməsinə metafora, metonimiya, sinekdoxa aiddir. Bu prosesdə adətən iki obyekt iştirak edir. Obyektlərdən birinin əlamətləri, keyfiyyətləri, forması, hərəkəti digərinə köçürülür. Uyğun olaraq, adları da köçürülür.

Metaforanın ən sadə növü tam xarici bənzərlik əsasında yaranır. Məsələn, "ayaq" həqiqi mənada bədən üzvü kimi, metaforik mənada isə a) dayaq; b) axar suların aşağı hissəsi; c) son, axır və s. mənasında işlədilir. Yaxud "baş" sözü bir sıra metaforik mənaya malikdir: a) zirvə, təpə, üst; b) kənar, qırağ, yan; c) başlanğıc; ç) uc, qurtaracaq; d) hörmətli yer və s.

Canlılar cansız əşyalara məxsus əlamətlərlə səciyyələndirilir: soyuq su – soyuq nəzər (adam, münasibət...), dumanlı səhər – dumanlı fikir, iti bıçaq – iti söz (göz), bişmiş xörək – bişmiş adam.

Bəzən də cansızlar canlılara məxsus əlamətlərlə səciyyələndirilir: qəzəbli adam – qəzəbli dalğa (şimşək, külək...).

Metafora yüksək obrazlılığa malik olduğuna, bu və ya digər hadisəni daha təsirli ifadə etdiyinə görə bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur:

Səhərdir... Darayır saçlarını gün,

Tərləyir Qafqazın qarlı dağları (S.Vurğun) (bunu dəyişmək olar)

Bu nümunədə günün saçlarını daraması və dağların tərləməsi metaforadır. Çünki, günün saçları olmur, dağ da tərləmir. Hər iki əlamət canlılara məxsusdur.

Məna köçürülməsinin digər növü olan metonimiya məkan, zaman və s. kimi yaxınlıq əlaqəsi əsasında bir əşyanın adının digərinə köçürülməsidir. Metafora bənzərlik əsasında yarandığı halda, metonimiyada iki və ya daha çox əşya eyni sözlə adlanır.

Məkanla bağlı metonimiyaya müxtəlif nümunələr göstərmək olar. “Həbsxana” sözü həm həbsxananın özünü, həm də həbsxanadakı adamları (bütün həbsxana ayağa qalxdı) ifadə edir. Eyni fikri universitet, ölkə, kənd, məhəllə, salon, şirkət və s. haqqında da demək olar.

“İclas diqqətlə mübahisənin necə qurtaracağını gözləyirdi” (M. İbrahimov). “Salon təbrik edir, salon əl vurur” (H.Arif). “Bütün salon qulaq asdı qocanın gur səsinə” (S.Vurğun).

Zamanla bağlı məna köçürülməsinə də çox sayda nümunə göstərmək olar. “İl” sözü həm vaxt, həm də mərasim (il vermək) mənalarını ifadə edir.

Bəzən bir söz həm materialı, həm də bu materialdan hazırlanmış əşyanı, onunla bağlı hadisəni bildirir: ağac 1) bitki; 2) əsa; dil 1) ağızdakı ət parçası; 2) ünsiyyət vasitəsi və s.

Metonimiya sanki ixtisar nəticəsində meydana çıxır. (8, s.166) “Qızıl saat” əslində “qızıldan düzəldilmiş saat” deməkdir. İclas (yəni iclasın iştirakçıları) qərara alır.

Metonimiyaların aşağıdakı geniş yayılmış növləri var:

1) Əsərin adı əvəzinə müəllifin adı işlənir: Vəqifi oxudum. Sabiri əzbər bilir.

2) Qabın içindəki əşya əvəzinə qabın öz adı işlənir: İki boşqab yedi. Bir qazan bişirib.

3) Canlıların və ya başqa cisimlərin adı əvəzinə onların olduğu yer, ərazi adı işlədilir: Kənd meydana axışdı. Avropa qurtardı ölümdən, qandan (S. Vurğun).

4) Bir sıra terminlər həm müəyyən tədqiqat obyektinin adını, həm də həmin obyektə öyrənən elmin adını bildirir: qrammatika həm qrammatik quruluşu, həm də qrammatik quruluşu öyrənən elm mənasında işlənir. Fonetika, leksika, morfologiya, tarix, coğrafiya, biologiya və s. sözlər də bu qəbildəndir. Çəkilmiş misallardan aydın görünür ki, semantik dəyişikliklərdən biri olan metonimiya da dilin zənginləşməsində xüsusi rol oynayır.

Sinekdoxa bir sözün başqa sözlə birlikdə ifadə etdiyi mənanı təklikdə ifadə edə bilməsinə deyilir (1, s.316). Həsərət Həsənov isə sinekdoxaya belə tərif verir: “sinekdoxa arasında kəmiyyət münasibəti əlamətinə görə bir hadisənin mənasının digərinə köçürülməsidir: bütövün adının hissəsinin adının, eləcə də xüsusiyyətin əvəzinə ümumünün işlədilməsidir” (7, s.50). Məsələn, Zəkali adamlar tarix boyu yaşayır cümləsini götürək. Bu cümlədəki zəkali adam birləşməsi ağıllı adam, istedadlı adam, məşhur adam və s. mənaları bildirir. Lakin bəzən zəka sözü təklikdə zəkali adam mənasını ifadə edir. Məsələn: Tarixdə çox vaxt böyük zəkalar sadə insanlar olur. Bu cümlədəki zəkalar sözü sinekdoxadır.

M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, "Azərbaycan dilinin semasiologiyası" (8, s.171) kitabında sinekdoxanın müxtəlif formalarını fərqləndirirlər:

1. Bədən üzvlərinin adı ilə əlaqədar sözlər bütövlükdə şəxs anlayışını bildirir: yekəbaş, əyriboyun, ağsaqqal, ağbirçək, yaşılbaş, keçəl.

2. Geyim, paltar adı şəxs adını əvəz edir: sarköynək, qırmızıpapaq.

Çirmələnib nə durubsan qarşımda,

Anam sənə qurban, ay Sarıköynək! (Aşıq Ələsgər)

Ə.Qəmküsar “Əshabi-kəhf” felyetonunda yazırdı: “...Şəhərin ağbaş, göybaş və sarıbaşları cərgə ilə... yuxarı tərəfdə əyləşdilər”. Burada insan paltarının adı insanı bütünlüklə, obrazlı şəkildə səciyyələndirir.

3. Daha ümumi anlayış bildirən söz konkret əşya adı yerində işlənir: qurd (canavar), aş (yemək), gül (bənövşə), meyvə (alma), ağac (söyüd).

Dilimizdə sinekdoxanın müxtəlif şəkillərindən həm ədəbi dildə, həm də danışıq dilində geniş istifadə olunur.

Henrix Paul dəyişmə prosesini sözün ilkin mənasının dəyişməsi "sözün həqiqətən dəyişməsinin «rüşeymi»nin olduğu uzual mənadan okkazional mənadan uzaqlaşması" kimi şərh edir. O, hər bir fərdin dildəki sözün uzual (norma daxilində, adi) işlənməsindən müəyyən sapmaların meydana çıxdığı nitq fəaliyyətini qarşılaşdırırdı. Alimin fikrincə, sözlərdəki

semantik dəyişmələr dil və ya qeyri-dil proseslərinə görə deyil, ümumqəbul edilmiş məntiqi sxemlərə uyğun olaraq baş verir. H. Paul semantik dəyişmələrin ən mühüm növlərindən mənə daralması və mənə genişlənməsini göstərərək, onların bir-birinə əks proseslər olmasını qeyd etmişdir (9, s. 106).

Bernard Qrum da mənə genişlənməsi və daralmasına böyük diqqət verərək qeyd edir ki, mənə daralması mənənin genişlənməsinin əks prosesidir. "Mənənin daralması müəyyən zaman daxilində bütöv əşyalar, predmetlər sinfini ifadə edən sözün sonradan həmin sinfin ancaq bir hissəsini ifadə etməsi, adlandırması prosesidir. Dildə eyni bir əşyanın adlandırılması üçün iki söz mövcuddursa, nə qədər ki onların funksiyaları ayrılmayıb, onlardan biri ümumi məfhumu, digəri isə onun hissəsini bildirmirsə, həmin sözlərin yanaşı fəaliyyət göstərməsi çətindir" (6, s. 132).

Semantik dəyişmələr – mənənin genişlənməsi və daralması – mənənin köçürülməsindən tam şəkildə fərqlənir. Belə ki, mənə genişlənməsi və daralması bir əşya və bir söz çərçivəsində baş verir. Burada, xüsusilə də mənə genişlənməsində, mənə köçürülməsindən fərqli olaraq iki deyil, bir obyekt var. Tarixən sözün mənə kəmiyyəti dəyişərək söz başqa sözlərlə birləşib müxtəlif mənə çalarları yaradır ki, bu zaman da mənə genişlənir və ya daralır. Mənə genişlənmə, həm də mənə dəyişmə prosesidir. Məfhumun həcmi genişləndikcə oxşar əşyaların ümumiləşməsinə təsir göstərsə, daralma isə işlədilmənin ixtisarıdır. Sözün işlədilmə dairəsinin genişlənməsi və ya məhdudlaşması nəticəsində mənə genişlənmə və ya daralma bilər. Mənənin daralması və ya genişlənməsi qarşılıqlı olmaqla biri digərini tamamlayır. Biri digəri üçün əsas olur.

Söz öz köhnə mənasını itirdiyi zaman məzmunu və həcmi daralır. Sözün mənə həcmi genişlənməsi yeni törəmə mənalarının yaranması və sinonimlik əlaqənin genişlənməsi nəticəsində əmələ gəlir. Bu zaman sözün məntiqi-əşyavi məzmunu və tətbiq olunma sahəsi genişlənir.

Sözün mənə dəyişməsi nəticəsində mənə genişlənmə sözlərə imtahan, böyük, yoldaş və s. leksik vahidləri göstərmək olar. Bu sözlərdə ilk əsas mənə qalmaqla yeni mənələr meydana gəlmişdir. İmtahan sözünün ilkin mənası hər hansı bir fənn üzrə keçirilən yoxlama, imtahan komissiyası, törəmə mənası sınaq - məni imtahana çəkir; böyük sözünün ilkin mənası kəmiyyətcə ölçüləri iri - böyük daş, törəmə mənası çox güclü - böyük daşqın, sayca çox, böyük Nizami, başçı – qoşun böyüyü; yoldaş sözünün ilkin mənası dost, rəfiq – məktəb yoldaşı, törəmə mənası vətəndaş – bir yoldaş sizi soruşurdu, arvad – həyat yoldaşı və s.

Mənə daralmış sözlərə aş, sancaq, tütün və s. sözləri misal göstərmək olar: aş - əvvəllər bütün yeməklərin adı, indi isə xörəklərdən birinin adı (plov), sancaq - əvvəllər, həm ərazi bölgüsü, həm də bənd edən əşya, indi ancaq ikinci mənada, tütün əvvəllər tütün və tüstü mənalarında, indi ancaq birinci mənada işlədilir.

Ədəbiyyat

1. Afad Qurbanov, Müasir Azərbaycan ədəbi dili I cild, Bakı, 2003, 449 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cilddə. Bakı, Şərq-Qərb, 2006
3. Bloomfield L. Language. New York, 1933.
4. Carnap R. introduction to Semantics. Cambridge, 1942.
5. Əbülfəz Rəcəbli, Nəzəri dilçilik, Bakı, Nurlan, 2003, 515 s.
6. Groom B. A. Short History in English Words. London, 1934.
7. Həsət Həsənov, Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, dərslik, Bakı, 2001, 351 s.,
8. Musa Adilov, Zemfira Verdiyeva, Firəngiz Ağayeva, "Azərbaycan Dilinin Semasiologiyası, Bakı, Elm, 2019
9. Пауль Г. Принципы истории языка., М 1960
10. Ullmann S. The Principles of Semantics. Glasgow, 1959.

N.Сейдова

Формы семантических изменений
Резюме

Внимание лингвистов к различным аспектам лексики не случайно поскольку именно лексический состав в отличие от других уровней языка, находясь в состоянии почти непрерывного движения, характеризуется наибольшей изменчивостью и непостоянством. В данной статье на богатом лингвистическом материале анализируются формы семантических изменений слов. В семантике и исторической лингвистике семантическое изменение относится к любому изменению значения слова с течением времени. Этот процесс также называется семантическим сдвигом, лексическим изменением и семантической прогрессией. Общие типы семантического изменения включают улучшение, уничижение, расширение, семантическое сужение, метафору, метонимию и синекдоху.

Изменение значения слова, то есть расширение, сужение значения, образность и т. д., служит для улучшения лексического состава языка и развивает лексику языка не по количеству, а по содержанию.

N.Seyidova

Forms of semantic changes
Summary

The attention of linguists to various aspects of vocabulary is not accidental since being in a state of almost continuous movement the lexical composition, unlike other levels of the language, is characterized by the greatest variability and impermanence. In this article, the forms of the semantic changes of the words are analyzed on rich linguistic material. In semantics and historical linguistics semantic change refers to any change in the meaning(s) of a word over time. This process is also called semantic shift, lexical change, and semantic progression. Common types of semantic change include amelioration, pejoration, semantic extension, semantic narrowing, metaphor, metonymy, and synecdoche.

Changing the meaning of a word, that is, semantic extension, semantic narrowing, imagery, etc. serves to improve the lexical composition of the language and develops the vocabulary of the language not in quantity, but in content.

Rəyçi: prof. N.Q. Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 01.03.2022